

УДК 94:334.012.34"18/19" (477.82)(066)

Висин В.В., д.і.н., професор

Луцький національний технічний університет

КООПЕРАТИВНА ІДЕОЛОГІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті висвітлено поширення кооперативних ідей в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. З'ясовано ідеологію української кооперативної думки; показано синтез кооперативних ідей в умовах російської державної приналежності; розкрито ідеологію теоретиків і практиків української кооперації В. Доманицького, О. Юркевича, М. Левитського, С. Бородаєвського, М. Туган-Барановського.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, кооперативна ідеологія, Наддніпрянська Україна, В. Доманицький, О. Юркевич, М. Левитський, С. Бородаєвський, М. Туган-Барановський.

Visyn V.

THE COOPERATIVE IDEOLOGY OF UKRAINE EARLY XX C.

The article deals with the spread of cooperative ideas in the Ukraine in the early XX century. Clarified the ideology of the Ukrainian cooperative thought; shows the synthesis of cooperative ideas in the context of Russian nationality; revealed the ideology of the theorists and practitioners of the Ukrainian cooperative societies, such as: V. Domanyskiy, O. Jurkiewicz, N. Levitskiy, S. Borodayevskiy, M. Tugan-Baranowskiy.

Key words: cooperation, cooperative motion, cooperative ideology, Ukraine, V. Domanyskiy, O. Jurkiewicz, N. Levitskiy, S. Borodayevskiy, M. Tugan-Baranowskiy.

Висин В.В.

КООПЕРАТИВНАЯ ИДЕОЛОГИЯ В НАДДНЕПРЯНСКОЙ УКРАИНЕ В НАЧАЛЕ XX В.

В статье отражено распространение кооперативных идей в Надднепрянской Украине в начале XX в. Выяснена идеология украинской кооперативной мысли; показан синтез кооперативных идей в условиях российской государственности; раскрыта идеология теоретиков и практиков украинской кооперации В. Доманицкого, О. Юркевича, Н. Левитского, С. Бородаевского, М. Туган-Барановского.

Ключевые слова: кооперация, кооперативное движение, кооперативная идеология, Украина Надднепрянщины, В. Доманицкий, О. Юркевич, Н. Левитский, С. Бородаевский, М. Туган-Барановский.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Відродження кооперативних форм господарювання в Україні на основі взаємозв'язку наукової теорії з практикою є важливим поступом у структурній перебудові економіки на ринковій основі. Формування сучасної наукової кооперативної концепції залежить від залучення нагромадженої теоретичної спадщини та багатовікового практичного досвіду кооперації. Кооперативна форма господарювання завжди була вагомим чинником самоорганізації українського народу. Накопичений теоретичний досвід піонерів кооперації повинен враховуватися сучасною кооперативною спільнотою. Відтак,

вивчення процесів становлення кооперативної ідеології в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. актуальне й належить до важливих проблем наукової думки.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Означена проблема деякою мірою відображена у дослідженнях українських учених-кооператорів М. Алімана, С. Гелея, С. Злупка, А. Пантелеймоненка, Р. Пастушенка, В. Половця. Проте, й досі залишаються недостатньо вивченими деякі аспекти становлення кооперативної думки українського суспільства. Сьогодні немає конкретного дослідження, яке б чітко структурувало кооперативну ідеологію Наддніпрянської України означеного періоду.

Цілі статті. Мета статті – розкрити поширення кооперативних ідей в українському суспільстві на початку ХХ ст. Для цього необхідно вирішити наступні завдання: з'ясувати ідеологію української кооперативної думки; показати генезис та синтез кооперативних ідей у свідомості українців в умовах російської державності; розкрити ідеологію теоретиків і практиків української кооперації вказаного періоду.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На рубежі ХІХ–ХХ століть в українських землях настав новий етап формування кооперативної ідеології. У той час значно зріс інтерес населення до ідеї запровадження кооперативних спілок у практику. Передові вчені, демократична інтелігенція, промисловці, інші представники громадськості Російської імперії спонукали царський уряд модернізувати кооперативне законодавство, а революційні події 1905–1907 рр. стали каталізатором поширення кооперативної ідеології. Важливо відмітити, що популяризація кооперативного руху була результатом зусиль подвижників кооперативної справи. На Правобережжі такими були: В. Доманицький, О. Юркевич [1, с. 56, 57], Й. Волошиновський, М. Трублаєвич, Р. Реннінг, В. Ворніков, П. Северинчук та інші [2, с. 14–15].

Василь Доманицький активно популяризував рочдельську кооперативну доктрину на Київщині. Він вважав, що споживчі кооперативи дозволять «вирвати селян з цупких рук скупщиків», а отже товариські крамниці повинні об'єднати українське селянство. В. Доманицький писав і видавав книги про кооперацію, розробляв зразки рахункових книг споживчої кооперації. У 1905 р. видали написаний ним довідник під назвою «Товариські крамниці», який витримав кілька видань та отримав кілька нагород на книжкових і кооперативних виставках. «Товариські крамниці», за оцінкою історика української кооперації І. Витановича, «прекрасний, популярний підручник, як вести кооперативи такого типу з додатком зразків і пояснень про рахунковість та книговедення» [3, с. 122]. Переслідуваний царським режимом В. Доманицький емігрував у Галичину, де співпрацював з гуртком «Наші рочдельці». Старший соратник В. Доманицького Осип Юркевич захопився ідеєю кооперації під впливом М. Балліна. О. Юркевич брав активну участь у створенні кредитних і споживчих товариств, працював на кооперативних нарадах і з'їздах, пропагував кооперативні ідеї в пресі, видавав нариси на кооперативну тематику. І хоча Василь Доманицький і Осип Юркевич не відзначалися «динамічністю натхненного провідника Миколи Левитського, не виявили організаційного розмаху Василя Нагірного чи Христофора Барановського. Але з їх духа і тихої, навіть дрібної праці була велика внутрішня сила, яка захоплювала інших і формувала тривкі основи руху. Це були великі виховники, які

на прикладі «малих діл» зуміли показати високі ідеали, велику любов до справи і глибоку віру в неї. Обидва, як мало хто, зуміли здобути собі щире довір'я до тих, до кого доступ стримувала не тільки адміністрація тогочасного режиму: вони перемогли всі перешкоди на шляху до віками пригнічуваних, замкнених у собі душ, до їх неволею притьмареної свідомості» [3, с. 120].

Більшу роль у поширенні кооперативних ідей відіграв невтомний теоретик і практик, названий сучасниками «артільним батьком», Микола Левитський. Він був автором ідеї та засновником першої в Україні хліборобської артіль та створив артільний статут-договір, у якому зазначалося: «Вся земля наша по всіх наділах наших, а також заоренована, коли вона буде, об'єднується разом в одне ціле і нею спільно і неподільно володіє і користується вся артіль. За хазяїна всієї нашої землі вважається ціла артіль і ніхто сам від себе нарізно від артіль не може обробляти свій наділ» [4, с. 131]. В артіль спільно проводили оранку, сівбу тощо. Члени артіль на зібрані кошти купували потрібний реманент і спільно його використовували. Договір передбачав створення основного, а також резервного (для покриття збитків) та спеціального (на поточні потреби) фондів. Чисті прибутки розподілялися між членами артіль залежно від їхнього віку: усім, хто був віком від 18 років належала повноцінна частина; від 14 до 18 років (чоловіки) та від 14 до 16 років (жінки) – половина, а віком від 12 до 14 років – лише третина. Артіль, згідно з договором, піклувалася про хворих і непрацездатних членів, надаючи їм матеріальну допомогу, правда, за умови, що вони мали стаж артільної роботи не менше ніж десять років. М. Левитський був переконаний, що кооперація врятує український народ від експлуатації, поліпшить його добробут, культурний рівень. Його ідеї виробничого кооперування селян, через об'єднання в хліборобську артіль мали допомогти селянам орендувати і навіть купувати землю, одержати від банку позики, придбати засоби виробництва, а також взяти в свої руки збут продукції тощо, що практично було недоступним одноосібнику. «Поки селяни не в змозі завести собі інвентар, то вони нехай беруть позичку і об'єднуються в артіль» [5, с. 42]. М. Левитський перший у 1896 р. запропонував святкувати день кооперації (щороку 30 вересня у день св. Софії, Віри, Надії та Любові). Він підтримував тісні зв'язки із зарубіжними кооператорами. Зокрема, брав участь у конгресі сербської кооперації в Ягодині, у кооперативних конгресах у Кремоні (1907 р.), Гамбурзі (1910 р.), Стокгольмі (1927 р.). М. Левитський розвивав кооперативну ідею на вітчизняному ґрунті, співпрацював у багатьох російських та українських газетах і журналах, репрезентував українських кооператорів у складі Центральної Ради.

Як і М. Левицький, до розвитку кооперації через організаційну форму – артіль схилився й визначний дослідник кооперативної ідеї Б. Мартос. Він здійснив дослідження організаційної будови кооперації в Україні, вважаючи, що якість працівників кооперативних організацій надзвичайно важлива для їх розвитку. «Кооперації погірбні люди, які громадські справи ставили б вище своїх особистих, які в успіхах кооперативу бачили б найбільше для себе задоволення. ...При доброму бажанні така людина зуміє використати досвід і пораду своїх співробітників, бо принципи і традиції, якими живе кооперація, утворюють умови, в яких найліпше виявляється колективний розум, треба тільки хотіти й уміти його використати» [4, с. 279–280]. Б. Мартос чітко визначив поняття «кооперація» та «кооператив». Кооперацією автор

вважав спільну діяльність певної групи людей, яка мала на меті поліпшити їхній матеріальний і духовний добробут шляхом організації кооперативів. Кооператив, на думку автора, – це «добровільне, засноване на принципі рівноправності і самопомоги об'єднання людей з метою поліпшити свій добробут шляхом ведення на свій рахунок підприємства, яке має збільшувати трудовий заробіток учасників або зменшувати їхні видатки на споживання відповідно використанню ними цього підприємства, а не по кількості вкладеного капіталу». У цьому визначенні закладені основні принципи кооперування – добровільність, рівноправність, самопомога, показана відмінність кооперативу від капіталістичного підприємства. Йому належить також добре продумана класифікація кооперативів за метою господарської діяльності. Визначаючи роль і місце кооперації в суспільстві, Б. Мартос підкреслював, що «кооперативний рух разом із політичним, професійним і національним рухами прокладає дорогу людства у світле майбутнє» [6, с. 201].

Непересічним дослідником кооперативної ідеї був професор Сергій Бородаєвський, автор чи не першої узагальненої праці з історії світової кооперації «Історія кооперації», персональний член у Міжнародному кооперативному альянсі. За словами І. Витановича, поряд із М. Туган-Барановським С. Бородаєвський був «найбільш відомим у наукових колах і в міжнародному кооперативному світі теоретиком та істориком кооперації» [4, с. 201]. Економічне життя вчений поділяв на чотири етапи: виробництво, розподіл, споживання, обмін. Завдання першого етапу полягало у створенні нових вартостей, у вивченні умов праці та шляхів її поліпшення, а також у збільшенні благ, які можуть забезпечити населенню кращі умови життя. Другий етап передбачав розподіл існуючих багатств між різними прошарками населення таким чином, щоб максимально забезпечити справедливість. Третій етап мав на меті вивчити потреби населення в тих чи інших благах і знайти найефективніші способи повного задоволення його потреб в їжі, помешканні, одязі тощо. Найважливіша роль відводилася четвертому етапові, який являв собою сукупність способів переміщення різних вартостей від тих, хто ними володіє, до тих, хто має в них потребу. Виробництво, розподіл, споживання та обмін можуть бути організовані, на думку С. Бородаєвського, державою, приватними підприємцями і кооперативами. Невдоволення працівників та споживачів визиском приватного підприємництва приводить до думки про необхідність створення виробничих кооперативів. Наявність посередників між виробником та споживачем змушує селян об'єднуватися в сільськогосподарські, а споживачів – у споживчі кооперативи. Кооперація, на думку С. Бородаєвського, є одним із засобів, що дає змогу поліпшити існування незаможних верств населення, реально вплинути на розв'язання найскладніших економічних завдань [6, с. 202].

Михайло Туган-Барановський вважав кооперацію складовою поступу до справедливого суспільства, стверджував, що кооперативні установи, як і муніципальні, в надрах капіталістичної господарської системи створюють зародки майбутнього соціалістичного господарства. У своїх працях «Общественно-экономические идеалы нашего времени», «В поисках нового мира. Социалистические общины нашего времени» М. Туган-Барановський показав світовий досвід організації соціалістичних общин, а у роботі «Соціальні основи кооперації» учений не тільки детально простежив

еволюцію кооперативних ідей та кооперативної практики різних країн і народів, а й узагальнив кооперативний досвід людства, зробив вагомі теоретичні висновки і передбачення стосовно світового кооперативного руху. М. Туган-Барановський розумів кооперацію як можливу форму суспільно-економічної організації трудящих, спрямовану на захист їх економічних інтересів господарськими методами. «Третьою формою самооборони трудящих, оборони шляхом утворення, яко противагу капіталістичним підприємствам своїх власних підприємств, – є кооперація» [7, с. 217]. На його думку, кооперативні підприємства – це по суті єдина форма господарської організації, що виникла у результаті свідомих зусиль багатьох суспільних груп з метою перетворити існуючу систему господарювання. «Тому, що кооператив є одна з форм господарської самооборони трудящих, то він може прагнути тільки тих завдань, тієї мети, яку ставлять собі, в своїй господарській діяльності працюючі кляси» [7, с. 221]. З точки зору М. Туган-Барановського кооперативна ідея базується на етичних нормах людей взаємодопомоги і солідарності. Кооператив створений у результаті свідомих зусиль його членів і тому в ньому «немає ніякої примусової влади і якого б то не було насильства» [7, с. 220]. Соціально-економічну природу кооперації можна збагнути лише за умови врахування особливостей, що відрізняють її від капіталістичного підприємства. Бо якщо розвиток капіталізму був «природним» процесом, то кооперація створена «штучно», внаслідок впливу на капіталістичне суспільство соціалістичного ідеалу, суть якого полягає у вимозі економічної рівності всіх членів суспільства. Також, визначальною ознакою кооперативу вчений вважав відсутність прибутку, як мети функціонування. «Капіталістичне підприємство – існує зарадити прибутку... кооперативне ...ніколи не має на меті одержання капіталістичного прибутку». Кооперативне підприємство створюється не для одержання прибутку на вкладений капітал, а для «збільшення завдяки загальному веденню господарства, трудових доходів своїх членів, або зменшення їх витрат на споживчі потреби» [8, с. 67]. Водночас, М. Туган-Барановський вважав кооперацію однією з форм самозахисту економічно слабких суспільних груп від натиску капіталу шляхом об'єднання в єдине господарське ціле. Учений відкидав поширене в літературі твердження про позакласовий характер кооперації. Кожен клас створює кооперативи специфічного типу зі своїми цілями, формами, методами, тому існує селянська, дрібнобуржуазна і пролетарська кооперація. Об'єднуючи певні класи на ґрунті їхніх інтересів більшою мірою, аніж політичні партії, кооперація, однак, не може об'єднуватись з політичною партією. Кооперативний рух має бути незалежний від будь-якої політичної партії, проте кооперація не повинна відмовлятися від політичної боротьби. М. Туган-Барановський вважав, що кооперація здатна перетворити існуючу систему господарювання. Ідеали кооперативного руху – це соціалістична громада, комуна, нова людина.

Учений досліджував різні типи і види кооперації, однак, особливої уваги надав аналізу сутності і ролі сільськогосподарської кооперації, з розвитком якої пов'язував надії на піднесення селянського господарства, поліпшення добробуту його трудівників. Кооперування селян у галузі обміну, хоч і посилювало взаємну економічну залежність селянських господарств, та все ж не могло забезпечити концентрації процесу виробництва сільськогосподарської продукції. Таке завдання було під силу лише

виробничій кооперації. Правда, ця, вища форма кооперування в сільському господарстві не отримала подальшого розвитку. Виробничу артіль, яка за своїми розмірами значно переважає індивідуальні селянські господарства і яку М. Туган-Барановський визначає як об'єднання «...групи осіб, що спільно володіють засобами виробництва і спільно володіють виготовленим продуктом», вважав неперспективною [8, с. 119]. Перспектив розвитку сільськогосподарської артілі він не бачив тому, що вона є лише горизонтальною концентрацією, а кооперування селянських індивідуальних господарств є кроком до крупної вертикальної концентрації. «...Завдяки кооперації селянин мав змогу користуватися тими вигодами та пільгами, які мали великі господарства» [8, с. 19]. Селянські господарства, об'єднані в союзи, стають конкурентоспроможними з найбільшими капіталістичними підприємствами. Селянська кооперація не лише підвищує економічний рівень діяльності селянського господарства, але й удосконалює технологію та організацію виробництва, змінює селянина, привчає його до самостійності та самопомоги, підвищує його культурний рівень і суспільну активність. Завдяки кооперації формується новий тип селянського господарства, в якому для індивідуального селянського господарства залишається лише один напрям діяльності – сільськогосподарська праця. Решта сільськогосподарських операцій – купівля, продаж, переробка сільськогосподарської продукції – виконуються не силами сільськогосподарського виробника, а колективною силою організованих у кооперативи виробників.

Характеризуючи ремісничу кооперацію, М. Туган-Барановський враховував суттєві розходження в економічному становищі ремісників і селян. Цими відмінностями він пояснював відносно слабкий розвиток ремісничої кооперації порівняно з кооперацією селянською. Зауважимо, що вчений дещо перебільшував стійкість дрібного селянського господарства та применшував міць дрібного міського. Споживчу кооперацію робітників М. Туган-Барановський характеризував лише як одну із трьох складових робітничого руху, підкреслюючи, що не слід думати, що споживча кооперація сама собою приведе до падіння капіталістичної системи господарування. На думку вченого, пролетарська кооперація «тяжіє» у своєму розвитку до колективістського типу соціалізму, селянська – до «нового типу» селянського господарства, а дрібнобуржуазна – до капіталістичного. Учений заперечував характерну для прибічників німської школи кооперації високу оцінку потенціалу споживчої кооперації, що засновувалася на теорії прибутку з обороту, тобто з експлуатації споживача виробником. На відміну від Ш. Жіда, він стверджував, що споживча кооперація ніколи не зможе захопити галузь сільськогосподарського виробництва, в якій найбільш ефективними стають інші форми селянської кооперації [6, с. 199].

Важливе значення мають методологічні підходи М. Туган-Барановського до аналізу кооперації, які докорінно відрізняють вченого не тільки від народників або представників німської школи, а й від теоретиків кооперативного соціалізму. Його бачення кооперації, як організації людей праці, які перебувають у конфлікті з капіталістами, дуже контрастувало з поширеними в кооперативному русі мирними настроями. Кооперацію вчений розглядав ширше як її організаційну форму. Він

переконливо доводить, що розуміння кооперації як можливої форми суспільно-економічних організацій трудящих, спрямованої на захист їх економічних інтересів господарськими методами, пов'язане з розвитком саме капіталістичної стадії виробництва та економічних відносин капіталізму, з наростанням протесту проти утиску та безмежної експлуатації праці капіталом. Зробивши висновок про невідповідність форм виробничого кооперування господарським засадам капіталістичного суспільства, вчений показав, що здатні до існування лише ті з них, які переростають у типові пайові товариства [5, с. 48].

У часи національної революції Михайло Туган-Барановський обґрунтував думку про спроможність кооперації згуртувати українців у націю. Він висловлювався за розвиток в Україні самостійного і самодіяльного кооперативного руху, за об'єднання українських кооперативів навколо національних кооперативних центрів – спілок. Від того, чи існуватиме національна система кооперативів, залежала, на його думку, «майбутність не тільки української кооперації, але в значній мірі і всієї української культури». У статті «Чи потрібні Україні свої національні кооперативні центри?» він зазначав: «Здавалось би, що таке питання й виникати не повинно. Бо коли існує Україна, український народ, українська держава, коли існує українська кооперація, то вона мусить мати свої національні центри. Бо це ж, здавалось би, азбука кооперативної теорії» [6, с. 195].

Висновки. Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що кооперативна ідеологія кооператорів Наддніпрянської України на початку ХХ ст. в умовах Російської імперії ґрунтувалася на попередньому доробку теоретиків і практиків кооперації Росії і Наддніпрянської України таких як М. Баллін, М. Зібер, С. Подолинський та ін. Наступне покоління українських кооператорів, зокрема В. Доманицький, О. Юркевич, М. Левитський, С. Бородаєвський, М. Туган-Барановський, на відміну від попередників, які сповідувалися положення різних концептуальних підходів, або якоїсь однієї ідейно-теоретичної доктрини, зуміло дослідити історичні передумови виникнення кооперації, її соціально-економічну основу, конкретизувати ряд важливих категорій (кооперація, кооператив), визначити основні економічні та організаційні принципи кооперування, що мало важливе значення для практики кооперативного будівництва. Хоча українські кооператори дещо ідеалізували кооперацію, вбачаючи в ній чи не єдиний засіб для вирішення економічних, політичних, соціальних та національних проблем, однак очевидним було їх намагання сформулювати кооперацію як національно-господарський рух, який мав слугувати справі захисту трудящих від визиску й експлуатації, сприяти економічному піднесенню українських земель.

Список використаних джерел:

1. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації України : підручник для студентів кооперативних вузів / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук та ін.; Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1996. – 384 с.
2. Зосимато Д. О кооперативной пропаганде средствами популярной литературы / Д. Зосимато // Экон. листок. – 1911. – № 15. – С. 14–15.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Товариство «Української кооперації», 1964. – 624 с.
4. Українські кооператори. Історичні нариси. Книга І. – Львів : Вид-во «Укоопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. – 456 с.
5. Горбонос Ф. В. Кооперація: методологічні і методичні основи / Ф. В. Горбонос. – Львів : Львівський державний аграрний університет, 2003. – 264 с.

6. Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : підручник / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – 513 с.
7. Туган-Барановський М. І. Політична економія. Курс популярний / М. І. Туган-Барановський. – К. : Наукова думка, 1994. – 264 с.
8. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1916. – 521 с.